



[2] 2014 2[1]

AGG+ časopis za arhitekturu, građevinarstvo, geodeziju i srodne naučne oblasti
ACEG+ Journal for Architecture, Civil Engineering, Geodesy and other related scientific fields

016-030 **Pregledni naučni rad** | Review paper
UDK I UDC 725.4.025(497.6 RS)
DOI 10.7251/AGGPLUS1402016S
Rad primljen | Paper received 02/12/2014
Rad prihvaćen | Paper accepted 22/12/2014

Dijana Simonović

Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, dsimonovic@agfbl.org

Tijana Vujičić

Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, tvujicic@agfbl.org

ZNAČAJ VALORIZACIJE I
REAKTIVACIJE INDUSTRIJSKOG
NASLJEĐA XX VIJEKA ZA
KULTURNI IDENTITET
REPUBLIKE SRPSKE

VALUATION AND REACTIVATION
OF 20TH-CENTURY INDUSTRIAL
HERITAGE AND ITS RELEVANCE
FOR THE CULTURAL IDENTITY OF
THE REPUBLIC OF SRPSKA

Pregledni naučni rad

Review paper

Rad prihvaćen | Paper accepted

22/12/2014

UDK | UDC

725.4.025(497.6 RS)

DOI

10.7251/AGGPLUS1402016S

Dijana Simonović

Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, dsimonovic@agfbl.org

Tijana Vujičić

Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, tvujicic@agfbl.org

ZNAČAJ VALORIZACIJE I REAKTIVACIJE INDUSTRIJSKOG NASLJEĐA XX VIJEKA ZA KULTURNI IDENTITET REPUBLIKE SRPSKE

АПСТРАКТ

Polazeći od problema neprepoznavanja industrijske baštine XX vijeka kao bitnog dijela kulturnog nasljeđa i kulturnog identiteta zajednice, rad ukazuje da ovaj značajan razvojni potencijal Republike Srpske, u njenom zakonodavnom i institucionalnom okviru nije dovoljno zastupljen. Ističu se vrijednosti industrijskog nasljeđa prošlog vijeka, s fokusom na materijalnim svjedočanstvima procesa industrijalizacije i urbanizacije u periodu SFRJ. Insistira se na pokretanju procesa identifikacije i valorizacije nasljeđa industrijske prošlosti, u funkciji njegove zaštite i reaktivacije sa ciljem jačanja regionalnog kulturnog identiteta.

***Кljučne riječi:** industrijsko nasljeđe, kulturni identitet, identifikacija, valorizacija, reaktivacija*

VALUATION AND REACTIVATION OF 20TH CENTURY INDUSTRIAL HERITAGE AND ITS RELEVANCE FOR THE CULTURAL IDENTITY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA¹

АBSTRACT

Proceeding from the problem of non-recognition of industrial heritage as an important part of the cultural heritage and cultural identity of the community, the paper points to these significant development potentials of the Republic of Srpska, which are not represented in its legislative and institutional framework. It is highlighting the values of industrial heritage from the last century, with focus on the material evidence of industrialization and urbanization in the period of existence of the SFRY. The focus is on the process of valorisation of industrial heritage due to its protection and reactivation, towards strengthening the regional cultural identity.

***Keywords:** industrial heritage, cultural identity, identification, valorisation, reactivation*

¹ Tekst ovog rada je objavljen na engleskom jeziku u izmenjenoj formi pod naslovom "Valuation and Reactivation of the 20th-Century Industrial Heritage and its Relevance for Strengthening the Cultural Identity of the Republic of Srpska" u: A Scientific Monograph of International Significance *BROWNINFO. TOWARD A METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR BROWNFIELD DATABASE DEVELOPMENT*, (Banja Luka: University of Banja Luka, Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy", 2014), 23-41.

1. UVOD

Industrijalizacija je, kao dio šireg procesa modernizacije, u Bosnu i Hercegovinu stigla sa velikim zakašnjenjem, krajem XIX vijeka, tokom Austro-Ugarske uprave. Društveno-ekonomske promjene, koje su agrarno feudalno društvo zaostalo na marginama Turske imperije trebale da postepeno prevedu u moderno industrijsko i evropsko, tada započete, nastavljene su u međuratnom razdoblju u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Proces modernizacije se od samog početka odvijao kroz tijesno povezane procese industrijalizacije i urbanizacije, koji su se posebno intenzivirali poslije II svjetskog rata, u SFRJ. U mnogim dijelovima tadašnje socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (kao i Bosanske Krajine, koja je teritorijalno približno odgovarala današnjoj Republici Srpskoj), efekti i promjene kojima su ovi procesi rezultirali, bili su po snazi i karakteru slični onim društvenim promjenama kakve je u razvijenoj Evropi, vijek ili dva ranije, proizvela industrijska revolucija. [1: 175]

Danas, kada se odvija prelazak društva iz industrijskog u postindustrijsko, odnosno iz proizvodnog u uslužno, i kada dio istorije koja se stvarala u periodu aktivne eksploatacije industrijskih postrojenja polako odlazi u zaborav, [2: 2] evidentno je da veći dio zapuštenih i neiskorišćenih – brownfield prostora Republike Srpske, čine ostaci industrijskih kompleksa upravo iz socijalističkog perioda, koji je značajno obilježio industrijsku prošlost ove društvene zajednice, veoma sličnu razvoju industrije u drugim evropskim socijalističkim državama tog vremena (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, itd.). Uprkos tome, ovi kompleksi i objekti još uvijek nisu postali predmet valorizacije od strane nadležnih institucija i ustanova zaštite, pored nesumnjivog značaja koji su imali u drugoj polovini XX vijeka i kojim je obilježen društveni razvoj ovog područja.

Industrijsko nasljeđe Republike Srpske nije posebno valorizovano i registrovano, već su neki od ovih objekata i cjelina, prema Zakonu o kulturnim dobrima („Službeni glasnik“ Republike Srpske br. 11/95, 103/08), registrovani i valorizovani kao nepokretna kulturna dobra – prema fizičkim, umjetničkim, kulturnim, naučnim i istorijskim svojstvima, uz razvrstavanje na: spomenike kulture, prostorne kulturno-istorijske cjeline, arheološka nalazišta i znamenita mjesta. Registrovani i valorizovani objekti i cjeline datiraju iz različitih istorijskih epoha, od onih koji su nam vremenski veoma udaljene do nekih s početka XX vijeka. Oni predstavljaju materijalna svjedočanstva na osnovu kojih možemo pratiti tehnološki i privredni razvoj društvenih zajednica na prostorima današnje Republike Srpske kroz istoriju, proučavati uticaje koje su značajni pronalasci novih mašina i industrijskih načina proizvodnje, infrastrukturnih i transportnih sistema, karakteristični za industrijsku revoluciju, izvršili na dinamiku nastanka i razvoja njenih gradova i naselja i modernizaciju na svim nivoima, da bismo, konačno, sve to stavili u odnos sa širim ili globalnim kontekstom razvoja nauke i tehnologije kroz istoriju evropskog društva.

2. BITNOST (RE)VALORIZACIJE INDUSTRIJSKOG NASLJEĐA XX VIJEKA

Posmatrano sa kulturološkog aspekta, mnogi danas zapušteni i neiskorišćeni industrijski prostori u Republici Srpskoj pripadaju korpusu industrijskog nasljeđa, koji predstavlja integralni dio kulturnog nasljeđa Republike Srpske i kulturnog identiteta ove zajednice. U širem kontekstu, industrijsko nasljeđe Republike Srpske vidimo kao dio evropskog kulturnog nasljeđa. Prema TICCIH-povelji Međunarodnog odbora za očuvanje industrijskog nasljeđa (*The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*) iz 2003. godine, industrijsko nasljeđe se sastoji od ostataka industrijske

kulture koji su od istorijske, tehnološke, društvene, arhitektonske ili naučne vrijednosti. Ova povelja, vrijednosti industrijskog nasljeđa prepoznaje kao materijalno svedočanstvo o civilizacijskim tekovinama sa trajnim i „dubokim istorijskim posljedicama”, preporučujući da se motivi za zaštitu industrijskog nasljeđa zasnivaju na potvrdi univerzalnih vrijednosti, a ne na posebnostima jedinstvenih lokacija. [3: 2]

Industrijsku baštinu u savremenom društvenom kontekstu treba posmatrati kao kulturni kapital, ali i razvojni potencijal. Njena vrijednost leži u ulozi u očuvanju memorije na vrijeme u kome je nastala i o životu običnih ljudi i kao takva čini važan dio identiteta građana. [2: 2] Prema navedenoj povelji, tehnološka i naučna vrijednost industrijskog nasljeđa leži u istoriji proizvodnje, inženjerstva i građenja, a može imati i značajnu estetsku vrijednost u pogledu kvaliteta njegove arhitekture, dizajna ili planiranja. Takođe, ove vrijednosti stoje u suštini samih zapuštenih i neiskorišćenih industrijskih lokacija i objekata, njihovih obrazaca upotrebe, komponenti, mašina i opreme, u stvorenom industrijskom pejzažu, pisanim dokumentima, takođe i u nematerijalnim ‘zapisima’ o industriji kao pokretaču razvoja zajednice, sadržanim u ljudskim sjećanjima ili stavovima. Zatim, pomenutim vrijednostima dodatno doprinosi – rijetkost i zahtijeva pažljivu procjenu, u smislu opstanka pojedinih procesa, mjesta ili tipova predjela. [3: 3] Međutim, ne posjeduju svi industrijski objekti i cjeline vrijednosti koje ih čine značajnim ostacima, koji su u nekom razdoblju posebno obilježili neki prostor ili društvenu zajednicu, odnosno industrijskim i kulturnim nasljeđem.

Iz prethodnog razmatranja sagledavamo da su društvene, kulturne i, među njima, arhitektonske vrijednosti industrijskog nasljeđa one zbog kojih se ovo nasljeđe dovodi u vezu sa kulturnim identitetom zajednice ili oblasti. Zbog toga, kao svojevrsnu formu preispitivanja i revalorizovanja industrijske prošlosti i obnove građanskog ponosa u pogledu kontinuiteta i identiteta zajednice, vidimo proces regeneracije zapuštenih i neiskorišćenih industrijskih prostora (zona, kompleksa ili objekata) i kao pogodan metod sveobuhvatnije urbane obnove, koji je posebno osjetljiv na lokalne karakteristike identiteta. [4: 64] Stoga se valorizacija industrijskog nasljeđa iz druge polovine XX vijeka čini neodložnom, a ono višestruko značajnim za regionalni kulturni identitet. Nerazumijevanje višestrukog značaja koji ostaci industrijskog razvoja iz ovog razdoblja evidentno posjeduju i univerzalnih poruka koje emituju, predstavlja realnu opasnost za njihov nestanak, čiji se početak jasno uočava u trenutnom stanju njihove zapuštenosti, neadekvatne iskorišćenosti ili potpune neiskorišćenosti i postepenog, trajnog propadanja i ruiniranja. „Prva faza u procesu revitalizacije spomenika industrijske kulture bilo bi sastavljanje liste postojećih spomenika, a zatim valorizacija koju bi trebalo da sprovedu državne institucije zaštite kulturnog nasljeđa. Sledeću fazu predstavlja oživljavanje spomenika različitim adekvatnim sadržajima“ [5: 3].

Na koje to vrijednosti i slojeve značenja želimo ukazati u prilog neophodnosti valorizacije industrijskog nasljeđa druge polovine XX vijeka? Posmatrajući širi proces prostornog razvoja Republike Srpske, prvenstveno treba naglasiti urbanistički značaj paralelnog odvijanja dvaju povezanih procesa: industrijalizacije i urbanizacije. Naime, razvoj industrijske proizvodnje je od početka pratila urbanizacija, proces koji je u drugoj polovini XX vijeka, u SFRJ, dobio na intenzitetu i specifičnostima. Pokretanje industrijske proizvodnje u gradovima značilo je pražnjenje sela i preseljavanje u gradove – industrijske centre i pretvaranje nekadašnjeg seoskog stanovništva u gradsko, tj. poljoprivrednika u industrijske i druge radnike. Izgradnju industrijskih kompleksa pratilo je osnivanje novih gradskih naselja i planiranje njihovog prostornog rasta, obnova postojećih naselja i intenzivna izgradnja stambenih i njima pratećih objekata društvenog standarda (slika 1). Takođe, tu su stvorene vrijednosti koje doprinose arhitektonskom značaju industrijskog nasljeđa iz perioda SFRJ – stvaranje tipičnog arhitektonskog izraza industrijskih zgrada i postrojenja, kroz primjenu inovativnih

konstruktivnih sistema i materijala i specifičnih sistema za standardizaciju i prefabrikaciju u projektovanju i izgradnji.



Slika 1. Industrijalizacija i urbanizacija su formirale urbani pejzaž Banjaluke u drugoj polovini XX vijeka (izvor slike: www.skyscrapercity.com)

Posmatrano s vizuelno-perceptivnog aspekta, industrijske zone i kompleksi predstavljaju urbana područja sa posebnim karakterom i raznovrsnim elementima (teksture, prostori, oblici, detalji, simboli, tipovi zgrada, namjene, aktivnosti, ljudi, stanje održavanja objekata, topografija...), među kojima tipične izgrađene strukture industrijskih pejzaža (dimnjaci, rezervoari, nadzemni instalacioni vodovi, transportne strukture) posjeduju izražene estetske i perceptivne potencijale, po čemu se jasno diferenciraju u *slici* grada kao prostorna obilježja, doprinoseći njenoj slikovitosti i prepoznatljivosti. Motivi za zaštitu ovih izražajnih obilježja u gradskoj *slici* nalaze se u domenu procjene njihovog doprinosa očuvanju i unapređenju urbaniteta i vizuelnog identiteta šireg područja. [6: 85]

U pogledu društveno-istorijskog i memorijalnog značaja, bogatstvo i raznolikost industrijskih građevina u razdoblju poslije II svjetskog rata, u nekadašnjoj Bosanskoj Krajini i u cjelokupnoj BiH, svjedoče o uslovima društveno-ekonomskog i kulturno-istorijskog razvoja stanovnika koji su živjeli na prostoru današnje Republike Srpske. Sagledavajući trenutno stanje nevalorizovanog industrijskog nasljeđa iz perioda SFRJ i rizike po očuvanje nesumnjivih istorijskih, društvenih, tehnoloških, arhitektonskih i identitetskih vrijednosti, ne možemo da se ne zapitamo: može li se desiti da, u iščekivanju dostizanja dovoljne vremenske distance potrebne za pristupanje valorizaciji i registrovanju ovog dijela kulturnog nasleđa Republike Srpske, a time i obezbjeđenju njegove adekvatne zaštite i regeneracije, u međuvremenu ostanemo bez materijalnih svjedočanstava o njemu?

2.1. ULOGA INDUSTRIJSKOG NASLJEĐA U PROCESU OBNOVE, UNAPREĐENJA I KREIRANJA IDENTITETA GRADOVA REPUBLIKE SRPSKE

Ukazivanje na značaj i vrijednosti koje industrijsko nasljeđe Republike Srpske iz druge polovine XX vijeka posjeduje, povlači isticanje u prvi plan – važnosti identifikacije, valorizacije, registrovanja, zaštite, obnove i revitalizacije ovih objekata, cjelina i industrijskog pejzaža, kao izrazitih reprezenata identiteta i kao svojevrsnih spremišta kolektivnih i ličnih uspomena stanovnika. U tom smislu, 'slika' tipičnog industrijskog socijalističkog grada koja se tada formirala, sadržala je karakteristične prostorne elemente, od kojih neki i danas predstavljaju vizuelno dominantna prostorna obilježja, i kao takva je bila i ostala istovremeno i sadržaj i doživljaj njihovih životnih prostora od strane lokalnih stanovnika, koji su im obezbjeđivali osjećaje lokalnog identiteta.

Ukoliko bi se ovo vrijedno nasljeđe prepustilo daljem nezaustavljivom propadanju, iz 'slika' naših gradova koje su pohranjene u našim sjećanjima na doživljaje njihovih prostora nestali bi autentični obrisi industrijskih pejzaža, koji su decenijama bili najizražajni dio strukture samih prostora i suštinski sadržaj njihovog doživljaja od strane stanovnika, i na taj način bi neumitno

nestala kontinualna podloga slike naše životne sredine, u odnosu na koju su se gradili odnosi poistovjećivanja sa prostorom u kojem živimo. Na taj način bi bili ugroženi identitet zajednice, koji je utemeljen upravo na njenoj industrijskoj prošlosti i lični identiteti njenih građana, u pogledu osjećanja pripadanja takvom prostoru zajednice. [2: 182]

Pored toga, u prilog polaznoj tezi da treba što prije pristupiti valorizovanju industrijske baštine naših gradova i registrovanju kulturnih dobara iz ovog specifičnog korpusa nasljeđa, ukazali bismo na značaj uočavanja fizionomije gradova za lokalni identitet. Kao što je Hilberzajmer (L. Hilberseimer) isticao: „...[g]radovi su kao individue: svaki ima svoj sopstveni karakter i fizionomiju. Svaki posjeduje obrazac i formu izražene kreativnim snagama svog postojanja“. Tri su najvažnija faktora koji determinišu esencijalni karakter grada: priroda mjesta na kome je grad lociran, odnos te lokacije prema pejzažu čiji je dio, karakter tog pejzaža, njegova geografska i topografska obilježja, klimatski uslovi, raspoloživi resursi i prirodni transportni pravci; drugi važan faktor su ljudi koji prave gradove i žive u njima, njihov karakter, duhovna i materijalna stremljenja, njihovi društveni i politički koncepti, proizvodne i kreativne sposobnosti; treći faktor je uloga koju grad obavlja, funkcionalna specijalizovanost, razlike u strukturi grada, da li je nezavisan i samoodrživ ili nije. [7: 115–151]

Stoga je bitno sagledati ozbiljnost posljedica po kulturni identitet naših gradova, do kojih dolazi nestajanjem prostornih struktura industrijskog nasljeđa iz epohe modernizma, koje su decenijama predstavljale dominantna obilježja njihove fizionomije, formirajući njihove karaktere (gradova današnje Republike Srpske). Takođe je važna svijest o negativnim efektima nestajanja autentičnih simbola industrijskih objekata iz gradskih silueta, pohranjenih u memoriji njenih građana, koji mogu dovesti do gubljenja važnih odrednica ličnog identiteta pojedinaca, na nivou poistovjećivanja sa fizionomijom, karakterom i značajem gradova u kojima žive.

Razmatrano sa sociokulturnog aspekta, u drugoj polovini XX vijeka, u bivšoj SFRJ i BiH stvorene su autentične društvene i kulturne vrijednosti *kolektivizma*, zasnovane na idejama ravnopravnosti, solidarnosti, zajedništva i socijalne jednakosti, u skladu sa tadašnjim socijalističkim društveno-ekonomskim odnosima. Organizacioni fenomen *samoupravljanja* proizveo je specifičan odnos poistovjećivanja i vezanosti zaposlenih u industriji za svoje kolektive. Industrijski kompleksi koji danas spadaju u kategoriju *brownfield-a*, planirani su, projektovani i izgrađeni po visokim tehničko-tehnološkim, sanitarnim, funkcionalnim i oblikovnim standardima, što je predstavljalo konkretan izraz društvenih vrijednosti. [1: 178]

Konačno, zbog povezanosti između memorije društva o prostorima koje je karakterisao tipičan industrijski pejzaž i 'slika' grada tog vremena, i lokalnog ili regionalnog identiteta i osjećaja ponosa kod stanovnika, očigledan je značaj industrijskog nasljeđa u pogledu unapređenja, obnove i kreiranja novog urbanog identiteta naših gradova, koje može, kroz sopstvenu regeneraciju, postati pokretač njihove održive urbane obnove i ekonomskog, ali i kulturnog oporavka.

3. REFERENTNI OKVIR OČUVANJA, UPRAVLJANJA I KORIŠĆENJA INDUSTRIJSKOG KULTURNOG NASLJEĐA

Postavljajući tezu o neophodnosti pokretanja procesa (re)valorizacije industrijske baštine kao bitnog dijela kulturnog nasljeđa i kulturnog identiteta zajednice, u odnosu na uočeni problem nedovoljnog prepoznavanja ovog značajnog razvojnog potencijala Republike Srpske, u relevantnom zakonskom i institucionalnom okviru, u cilju sveobuhvatnijeg sagledavanja, ukazaće se na širi referentni okvir u ovoj oblasti. Polazeći od kritičkog osvrta na stanje u oblasti

zaštite i upravljanja industrijskim kulturnim nasljeđem u Republici Srpskoj, daje se pregled preporuka i principa međunarodnih povelja o kulturnom i industrijskom nasljeđu. Kroz primjere reaktivacije industrijskog kulturnog nasljeđa Njemačke i Srbije, razmatraju se efekti koje korišćenje industrijskog nasljeđa ima na jačanje regionalnog identiteta. Pored naglašavanja regionalnog značaja koji su imale primijenjene mjere zaštite i reaktivacije industrijskog nasljeđa, primjeri Njemačke i Srbije su izabrani i zbog primijenjenog integralnog pristupa, kojim su zastupljeni mnogi aspekti: prostorni, društveni, kulturni i ekonomski.

3.1. ZAKONSKO-REGULATORNI I INSTITUCIONALNI OKVIR ZAŠTITE I UPRAVLJANJA INDUSTRIJSKIM KULTURNIM NASLJEĐEM U REPUBLICI SRPSKOJ

Procesi zaštite, očuvanja, upravljanja i korišćenja industrijskog kulturnog nasljeđa Republike Srpske odvijaju se u skladu sa Zakonom o kulturnim dobrima („Službeni glasnik“ Republike Srpske br. 11/95, 103/08) i drugim relevantnim zakonima (npr. u oblasti prostornog uređenja i zaštite životne sredine), od strane nadležnih institucija i ustanova zaštite. Međutim, u Republici Srpskoj nije izvršen proces valorizacije i registrovanja industrijskog nasljeđa, već su neki od ovih objekata i cjelina, valorizovani u okviru kulturnog nasljeđa, kao nepokretna kulturna dobra. Prema podacima iz Republičkog zavoda za zaštitu kulturnog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, na listi valorizovanog i registrovanog industrijskog kulturnog nasljeđa, u junu 2014. godine nalazilo se 8 industrijskih objekata ili cjelina na teritoriji opštine Banjaluka, iz različitih perioda – od antike do perioda austro-ugarske uprave. Lista ne sadrži industrijske objekte iz druge polovine XX vijeka, koji su u fokusu ovog rada, zbog relativno male vremenske udaljenosti, uprkos značaju koji su imali za industrijsku prošlost ove društvene zajednice.

U pogledu strategija koje se odnose na kulturno nasljeđe i koje bi trebalo da definišu odnos državne politike prema njegovoj zaštiti, takođe postoje nedostaci kada je u pitanju zaštita, upravljanje i korišćenje industrijskog kulturnog nasljeđa, a posebno onog iz perioda SFRJ. To ukazuje na nedovoljno jasno razumijevanje koja su to industrijska kulturna dobra značajna za zajednicu i njen identitet i zbog kojih vrijednosti, a ta činjenica nas dalje upućuje na nedostatke u strategijama za upravljanje njihovom zaštitom, očuvanjem i korišćenjem, zbog čega se propuštaju šanse da industrijsko kulturno nasljeđe postane pokretač ekonomskog i kulturnog razvoja ili generator obnove kolektivnog identiteta i gradova Srpske, kakav je trend prisutan posljednjih nekoliko decenija u razvijenoj Evropi. Takođe, nedostaci postoje na nivou organizacije institucija, finansija, zakona, obrazovanja i razvoja društvene svijesti o korpusu industrijskog kulturnog nasljeđa.

3.2. MEĐUNARODNI OKVIR OBLASTI OČUVANJA, UPRAVLJANJA I KORIŠĆENJA INDUSTRIJSKOG KULTURNOG NASLJEĐA

Kašnjenje Bosne i Hercegovine za procesima modernizacije i industrijalizacije razvijenih evropskih zemalja u XIX vijeku nastavljeno je tokom daljeg ekonomskog razvoja, kroz čitav XX vijek, a evidentno je i danas, kada se u domaćim okvirima odvija proces transformacije društva iz proizvodnog u uslužno, odnosno iz industrijskog u postindustrijsko, koji je u Evropi završen prije nekoliko decenija. Takođe, period najaktivnije eksploatacije industrijskih postrojenja na teritoriji današnje Republike Srpske – u socijalističkoj Jugoslaviji, poklapa se sa postkriznim periodom u ekonomskom razvoju Evrope (od 1973. godine i ekonomske krize i recesije koja je trajala do kraja osme decenije XX vijeka), kada u Zapadnoj Evropi dolazi do pojave naprednih industrijskih tehnologija i zatvaranja zastarelih industrijskih kompleksa. I dok u Evropi 1980-ih godina, kao odgovor na posljedice restrukturiranja industrije (napuštene i devastirane industrijske zone postale su problematična gradska područja), započinje period "urbane

renesanse" (prenamjene i urbane 'reciklaže' industrijskih kompleksa), kod nas još uvijek traje aktivna industrijska proizvodnja. [8: 3]

Oblast zaštite, očuvanja, upravljanja i korišćenja industrijskog kulturnog nasljeđa u međunarodnim okvirima počinje da se konstituiše još sredinom XX vijeka u Velikoj Britaniji, sa pojavom prvih tekstova i projekata vezanih za probleme industrijskog nasljeđa, da bi se zatim razvijao i u ostalim evropskim državama, gde su do danas uspješno i na održiv način rješavani brojni problemi devastiranih industrijskih područja u istorijskim gradskim jezgrima. Osnovni cilj očuvanja i obnove industrijskog nasljeđa predstavlja očuvanje i unapređenje identiteta evropskih gradova, dok se kao značajni faktori koji generišu jačanje identiteta na lokalnom nivou, odvijaju procesi urbane obnove i privlačenja investicija. [8: 4]

Od 1964. godine, kada je u Veneciji usvojena *Povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i celina*, poznata kao *Venecijanska (Charte internationale sur la conservation et la restauration des monuments et des sites)*, objavljena 1966. godine, od strane tada osnovanog Međunarodnog savjeta za spomenike i predjele - ICOMOS-a, do danas neprekidno traju različite međunarodne inicijative i aktivnosti kroz interdisciplinarnu saradnju, koje su u velikoj mjeri doprinijele boljem razumijevanju industrijskog kulturnog nasljeđa i unapređenju oblasti njegove zaštite, očuvanja, upravljanja i korišćenja, u međunarodnim okvirima. Tokom poznih decenija XX vijeka, napredak se ogledao u nizu međunarodnih povelja, preporuka i smjernica koje su stizale iz okvira ICOMOS-a, zatim u primjeni međunarodnih instrumenata koje je preporučivala *Konvencija o svetskom nasljeđu*, usvojena od strane UNESCO-a 1972. godine u Parizu, sve do 1973. godine, kada industrijsko nasljeđe zadobija poseban tretman, osnivanjem Međunarodnog odbora za očuvanje industrijskog nasljeđa – TICCIH (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*).

TICCIH je svjetska organizacija za reprezentaciju industrijskog nasljeđa i savjetnik ICOMOS- a za industrijsko nasljeđe. Tekst Povelje *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* je usvojen na trijenalnoj Skupštini TICCIH-a održanoj u Moskvi 2003. godine. [3] Međunarodni odbor za očuvanje industrijskog nasljeđa preporučuje sprovođenje mjera za njegovu pravnu zaštitu i osnivanje nezavisnih stručnih savjetodavnih tijela koja bi pomagala lokalnim zajednicama pri rješavanju pitanja zaštite i očuvanja industrijske baštine. Predlaže se izrada programa zaštite industrijskog nasljeđa koji bi bili integralni dijelovi politika ekonomskog razvoja i regionalnog i nacionalnog planiranja, kao obavezan korak ka uspostavljanju aktivnog odnosa prema problemima očuvanja industrijske baštine. [3: 4]

U evropskim okvirima oblasti očuvanja kulturne baštine, značajni su ključni principi *Okvirne konvencije Savjeta Evrope o značaju kulturnog nasljeđa za društvo – Faro konvencije* (2005. godine u Faru), koja je reformska u pogledu poimanja uloge koju ima kulturno nasljeđe i preporučenih instrumenata za jačanje svijesti o njegovoj vrijednosti i značaju, [9: 16] od kojih izdvajamo principe koji se odnose na proces identifikacije i valorizacije kulturnog nasljeđa:

- usklađivanje sa principima održivog razvoja;
- sinergija nadležnosti javnih, institucionalnih i privatnih aktera;
- unapređenje vrijednosti kulturnog nasljeđa – njegovom identifikacijom, proučavanjem, tumačenjem, zaštitom, očuvanjem i predstavljanjem;
- podizanje svijesti zajednice i njeno povezivanje sa kulturnim nasljeđem;
- korišćenje privrednih potencijala nasljeđa;
- interdisciplinarno istraživanje kulturnog nasljeđa. [10: 6–10]

Uvažavajući posebnu prirodu industrijskog nasljeđa i sve probleme i prijetnje koje na njega utiču, kao rezultat savremenih uslova u ekonomskom, pravnom, kulturnom i prirodnom

kontekstu, Međunarodni savjet za spomenike i predjele – ICOMOS i Međunarodni odbor za očuvanje industrijskog nasljeđa – TICCIH, proširili su saradnju na usvajanje, promovisanje, širenje i primjenu zajedničkih principa koji treba da pospješe dokumentovanje, zaštitu, očuvanje i uvažavanje industrijskog nasljeđa kao dijela svjetskog nasljeđa i koji su objavljeni 2011. godine kao „*The Dublin Principles*“ – *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. [11: 1] Već u početnoj definiciji industrijskog nasljeđa istaknuto je da ono odražava duboku vezu između kulturne i prirodne sredine, uključujući kompleks socijalnog i kulturnog nasljeđa koji je oblikovao živote zajednica i donosio velike organizacione promjene čitavom ljudskom društvu i svijetu u cjelini. [11: 2]

Formulisani su principi koji imaju ulogu obavezujućih instrumenata za usvajanje odgovarajućih politika, pravnih i upravnih mjera koje se moraju adekvatno sprovesti da bi se osigurala zaštita i očuvanje industrijske baštine i oni nastoje da povežu industrijsko nasljeđe, industrijsku proizvodnju i ekonomiju. U slučaju aktivnih industrijskih objekata ili lokacija od značaja za nasljeđe, insistira se da se za nastavak njihovog korišćenja osiguraju odgovarajući uslovi fizičke i ekonomske održivosti, uz uvažavanje specifičnih tehničkih karakteristika pri primjeni savremenih građevinskih ili ekoloških propisa. [11: 4]

3.2.1. Reaktivacija industrijskog kulturnog nasljeđa kao model jačanja regionalnog i lokalnog identiteta

Prethodnom analizom međunarodnih dokumenata i principa usmjerenih na zaštitu, očuvanje, upravljanje i održivo korišćenje industrijskog kulturnog nasljeđa, utvrdili smo da je u evropskim zemljama uspostavljen koncept reaktivacije, adaptacije, prenamjene i ponovne upotrebe zapuštenih i neiskorišćenih industrijskih objekata i usvojen kao „[...] opšteprihvaćen model ispunjavanja osnovne misije sektora kulture u oblasti nasleđa, a to je da se zgrada/objekat koji predstavlja spomenik kulture na adekvatan način zaštititi i revitalizuje“ i da se projekti usmjereni na revitalizaciju industrijskog nasleđa smatraju projektima koji doprinose zaštiti i održivosti životne sredine. [5: 2] Zbog povezanosti problema napuštenih industrijskih zona sa socijalnim, ekonomskim, ekološkim, prostornim i drugim aspektima, prepoznata je nužnost višedisciplinarnog pristupa i saradnje brojnih aktera u postupcima njihove zaštite i obnove. Inicijalni korak ka ponovnom aktiviranju ovih prostora predstavlja izrada strategije regeneracije zapuštenih i neiskorišćenih prostora, integrisane u mrežu prostornih strategija regeneracije opština, regiona i entiteta. Kao alternativa za društvo koje 'raste' i koje nesmotreno iskorišćava prirodne resurse, revitalizacija zapuštenih prostora predstavlja jedno od ekonomičnijih rješenja koje podstiče održivi urbani razvoj utemeljen na efikasnijem korišćenju gradskih prostornih resursa. Preduslov efikasnijeg upravljanja prostornim resursima u RS primarno predstavlja izrada jedinstvenog registra nepokretnosti braunfield lokacija. Uspostavljanje takvog registra podrazumijeva identifikaciju, inventarizaciju i višekriterijumsku valorizaciju stanja zapuštenih i neiskorišćenih prostora. Takođe, omogućava njihovu klasifikaciju, procjenu razvojnih potencijala i, konačno, prezentaciju tih prostora kroz medije koji odgovaraju savremenim potrebama komunikacije i razmjene informacija. [12: 2]

U tom smislu, industrijska arhitektonska baština se smatra važnim materijalnim svjedočanstvom industrijske prošlosti evropskih zemalja, a njena regeneracija se koristi kao sredstvo za jačanje lokalnog, regionalnog i nacionalnog identiteta. [2: 3] Ono što se u posljednje dvije dekade dešava u najrazvijenijim evropskim zemljama kroz savremene prakse reaktivacije nasljeđenih industrijskih struktura, vidimo kao rezultat revalorizacije i preispitivanja industrijske prošlosti ili suočavanje sa činjenicom da zajednice deindustrijalizacijom gube dio

svoje istorije i svoje izvorne karakteristike sadržane u tradicionalnim industrijskim pejzažima, kao i svjedočanstva epohe industrijalizacije i društvenog razvoja regiona. Tako se npr., u Njemačkoj, pojedini objekti, postrojenja, oprema, infrastruktura ili čitavi industrijski kompleksi proglašavaju vrijednim kulturno-istorijskim spomenicima i ne samo da uživaju zaštitu, već se kroz postupke revitalizacije uključuju u život zajednice stavljanjem u funkciju pozorišta, muzeja, muzičkih paviljona, izložbenih galerija, sportsko-rekreativnih, tržnih i drugih centara. „Termin *industrijski turizam*, iako nov izraz u naučnoj literaturi i svakodnevnom životu, postao je tako sve češći sinonim za niz aktivnosti koje se obavljaju u starim industrijskim zonama“, jer iskustvo Njemačke koja se transformisala „[...] iz stare industrijske zemlje u moderno uslužno društvo, sa starim zgradama iz perioda industrijske ere koje sada sijaju punim sjajem u novom glamuru, jeste primjer dobre prakse koji treba slijediti.“ [2: 4,8]

Industrijski turizam se potvrdio kao sredstvo koje uspijeva da oblast zaštite, očuvanja i korištenja evropske industrijske baštine transformiše u pokretača razvoja regija koje pate od ekonomskog opadanja zbog deindustrijalizacije. Kao jedan od uspješnijih, pokazao se projekat „Evropska ruta industrijskog naslijeđa“ – ERIH (European Route of Industrial Heritage), turističko-informaciona mreža najznačajnije industrijske baštine u Evropi, koja međusobno povezuje proizvodna postrojenja, industrijske pejzažne parkove i interaktivne tehnološke muzeje. S obzirom na to da je industrijska revolucija potekla iz sjeverozapadne Evrope i da njeni ostaci o najradikalnijim ekonomskim promjenama u prošlosti predstavljaju ključni element identiteta evropskog kontinenta, okosnicu rute čine gradovi, tzv. 'sidrišta' (Anchor Point) sa istaknutim industrijskim spomenicima u zemljama ključnim za industrijsku revoluciju – Velike Britanije, Belgije, Holandije, Luksemburga i Njemačke.

ERIH-mreža je razgranata na više od 1.000 mjesta u 43 evropske zemlje, među kojima postoji 80 'ankera' (Anchor Point), koji formiraju virtualnu ERIH-glavnu rutu, dok su virtualne tematske rute usmjerene na razmjenu informacija između stručnjaka i posebnih interesnih grupa. Osmišljeno je i ponuđeno 16 regionalnih tematskih puteva na kojima se može otkrivati industrijska prošlost i doživljavati evropski industrijski pejzaži – istovremeno doživjeti njena raznolikost i zajednički korijeni. Evropska mreža industrijske baštine osnovana je u okviru projekta ERIH Interreg II C i razvijen je ERIH-Master plan sa konkretnim kreativnim idejama za promovisanje, uvažavanje, razumijevanje i zaštitu zajedničke evropske industrijske baštine kao sredstva za podsticanje ekonomskog razvoja i aktivnostima za prevazilaženje problema kao što su nezaposlenost i zapuštenost, sa kojima su suočeni mnogi dijelovi Evrope zbog deindustrijalizacije. [13: 1–5]

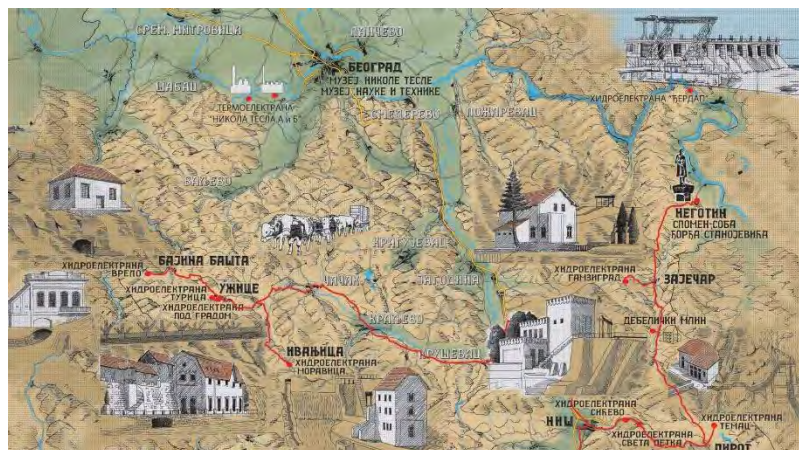
Ilustrativan primjer atraktivne i posjećene regionalne rute jeste „Ruta industrijske baštine“ („Industrial Heritage Trail“ /Route „Industriekultur“), 400-kilometarska trasa kroz čuvenu industrijsku oblast Njemačke – Rurski region (Metropole Ruhr), tragovima njene industrijske prošlosti. Ova ruta povezuje u jedinstvenu cjelinu reprezentativne objekte 150-godišnje industrijske prošlosti regiona: pogone, infrastrukturu, visoke peći, gasometre, tornjeve, itd..., koji su decenijama dominirali njegovim pejzažom. Nekadašnja proizvodna postrojenja danas nisu samo mjesta uspomena, već su odavno revitalizovana u turistički atraktivne, industrijske kulturne prostore.



Slika 2. Ruta industrijske baštine oblasti Rur u Njemačkoj („Industrial Heritage Trail“/Route „Industriekultur“; izvor: www.route-industriekultur.de)

Na osnovni pravac staze priključuje se 25 'kuka'/'ankera'/akcenata (Anchor Point), na kojima posjetioci mogu, pored direktnog uvida u građenu industrijsku strukturu, da se neposredno upoznaju i sa specijalnim postrojenjima i procesima; zatim, 16 vidikovaca za panoramsko sagledavanje industrijskog pejzaža i 13 privlačnih naselja iz različitih razdoblja (slika 2). [11: 8] Pored osnovne, osmišljena je i „Ruta industrijske baštine biciklom“ („Industrial Heritage Trail by Bike“/ *Route der Industriekultur per Rad*) – 700 km duga mreža biciklističkih staza, za alternativno otkrivanje industrijske prošlosti Rurskog regiona (Ruhr Metropolis).

Na sličan način u Srbiji djeluje „Klaster puteva kulture“, koji se bavi kreiranjem i razvojem kulturnih ruta kao specifičnih kulturno-turističkih proizvoda, promovišući kulturno nasljeđe i djelujući na povećavanje svijesti o neophodnosti njegovog očuvanja i plasiranja na turističkom tržištu, radi kulturnog i privrednog razvoja regiona. *Klaster puteva kulture*, tematski povezujući različite atraktere, djeluje na 'brendiranju' određenih oblasti pomoću kulturnih ruta. Među mnogim projektima posvećenim promovisanju kulturnog i prirodnog nasljeđa i nauke, nalaze se posebno osmišljeni projekti: „Putevima Tesle“, „Putevima zmajeva“ i „Putevima rudarstva: Balkan kolevka metalurgije“. Prvi projekat i ruta – „Putevima Tesle i Stanojevića“ (slika 3), kojim se promoviše nauka i istorija razvoja elektroindustrije u Srbiji, uzoran je za našu temu industrijskog nasljeđa i prikladan za promovisanje „industrijskih osa“ preko teritorije BiH i bivše SFRJ, koji bi uticao na međukulturni dijalog i povezivanje država regiona na bazi razvoja kreativnih industrija i stvaranja zajedničkih specifičnih kulturno-turističkih proizvoda kroz puteve kulture i unapređenja saradnje i umrežavanja u oblasti kulture, obrazovanja, nauke, turizma i privrede uopšte. [14]



Slika 3. Razvoj elektroindustrije u Srbiji – „Putevima Tesle i Stanojevića“ (izvor slike: <http://www.teslaways.rs>)

U kontekstu objektivnijeg i obuhvatnijeg razumijevanja i pozicioniranja prethodnog pozitivnog primjera savremene kulturne prakse u realnim okvirima očuvanja, upravljanja i korišćenja industrijskog kulturnog nasljeđa Srbije, pozvaćemo se na zaključke i radove sa konferencija koje su se bavile ovom temom („Reke i industrijsko nasljeđe – Mogućnosti (re)aktivacije napuštenih industrijskih objekata u Srbiji: izazovi i prakse“, Beograd: 2008; Četvrta konferencija o integrativnoj zaštiti, Banjaluka: 2010). Prema autorima, [5: 2–3] [15: 27–31] [16: 72–76] [9: 16–26] vrijednosti i značaj kulturnog i industrijskog nasljeđa nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati u srpskom društvu, ono ne zauzima odgovarajuće mjesto u nacionalnim strateškim dokumentima (zbog nedostatka jasne strategije u oblasti kulture), niti je zastupljeno u strateškim dokumentima koji planiraju održivi razvoj Srbije.

Nedostajuća strategija bi trebalo da učini da kulturno (i industrijsko) nasljeđe postane generator kulturnog i ekonomskog razvoja Srbije. [15: 28] Takođe, konstatovano je nepostojanje jasne i stimulativne zakonske regulative u oblasti revitalizacije industrijskog nasljeđa Srbije, i u domenu privatno-javnog partnerstva, u smislu dugoročne međusektorske saradnje. [16: 74] Na teritoriji cijele Srbije postoji određen broj industrijskih kompleksa koji više ne služe industrijama u čijoj su funkciji prvobitno sagrađeni, u koje godinama nije investirano i koje ne samo da nisu više operativne, već su prepuštene fizičkom propadanju. Traže se najbolji načini i rješenja za njihovu zaštitu, ali i za utvrđivanje realnih potreba, razloga i potencijala za njihovu transformaciju i prenamjenu. Reaktivacija objekata se ističe kao jedan od mogućih koncepata zaštite i revitalizacije graditeljskog nasljeđa uopšte, a u okviru industrijskog nasljeđa diferenciraju se kategorije objekata i kompleksa koji su još uvijek u upotrebi i napuštenih i neiskorišćenih objekata u kojima nema 'žive' industrije i koji bi trebalo da dobiju novu namjenu, usklađenu s potrebama i interesima društvene zajednice. [5: 3]

4. U PRILOG REVALORIZOVANJU INDUSTRIJSKE PROŠLOSTI REPUBLIKE SRPSKE

U nastojanju da ukažemo na neophodnost preispitivanja ustanovljenog odnosa prema industrijskom nasljeđu Republike Srpske (posebno onom iz druge polovine XX vijeka), zbog njegovih vrijednosti i kulturnog i društvenog značaja, proširićemo razmatranje na istorijski i društveni kontekst ovog problema. U prilog tome, zbog povezanosti dvaju ključnih razvojnih procesa predmetnog razdoblja – urbanizacije i industrijalizacije, ovdje ističemo arhitektonske i

urbanističke vrijednosti značajnog dijela graditeljskog nasljeđa modernizma na teritoriji BiH – kolektivne stambene izgradnje i njoj pratećih objekata društvenog standarda, koji danas takođe pripadaju ugroženoj kategoriji zapuštenih i neiskorišćenih prostora Republike Srpske. Pri tome je težište na univerzalnim urbanističkim i arhitektonskim principima vernakularnog graditeljskog nasljeđa BiH i specifičnih vrednosti nasljeđa modernizma, koje baštine zapušteni i neiskorišćeni prostori radničkih i turističkih naselja u BiH. Sagledane zajedno, ove činjenice ne samo da potvrđuju našu polaznu tezu da je revalorizacija njene industrijske prošlosti neminovna i urgentna, već pokreću pitanja preispitivanja i revalorizovanja cjelokupne materijalne zaostavštine koju nam je epoha moderne ostavila.

4.1. UNIVERZALNE I SPECIFIČNE VRIJEDNOSTI GRADITELJSKOG NASLJEĐA XX VIJEKA U BIH KAO FAKTOR JAČANJA REGIONALNOG IDENTITETA

Prepoznajući značaj industrijalizacije za sveukupan razvoj nekadašnje socijalističke Jugoslavije (SFRJ), vrhunska arhitektonska i urbanistička figura BiH, Juraj Najdhart je, još sredinom 1950-tih godina isticao važnost uspostavljenih *industrijskih osa* preko njene teritorije. Zajedno sa arhitektom Dušanom Grabrijanom, on je istraživao specifičnosti graditeljskog nasljeđa u BiH, tragajući za univerzalnim arhitektonskim i urbanističkim zakonitostima, i objavio ih u knjizi *Arhitektura Bosne i put u savremeno/Architecture of Bosnia and the Way of Modernity*. U njoj su 1957. godine, između ostalog, predstavila urbanističke fizionomije četiri bosanskohercegovačka grada smještena na osovini koja spaja Posavinu, preko Bosne, Hercegovine sa Mediteranom – Bosanskog Broda, Zenice, Mostara i Trebinja, na osnovu kojih su formulisane nove pisane zakonitosti za pojedina mjesta i za 'kičmu' Bosne – industrijska osa Posavina–Mediteran. U studiji se iniciralo obrađivanje pojedinih regiona tadašnje Jugoslavije u vidu provlačenja sličnih poprečnih profila ili osovina, u cilju rješavanja prostorno-razvojnih problema „kompleksno-regionalno“, što bi danas moglo doprinijeti sveobuhvatnijem sagledavanju problema i ažurnijem pristupanju identifikaciji i valorizaciji industrijskog nasljeđa predmetnog perioda.

Posmatrajući urbanističke koncepcije gradova na regionalnoj osi od Slavenskog i Bosanskog Broda („grad pokraj grada“), kroz Bosnu i Hercegovinu, pa sve do Jadrana, prepoznajući je kao industrijsku „os“ ili pojas, Najdhart pravi komparaciju zakonitosti na kojima su se razvijali ovi gradovi, izvlačeći pouke na osnovu kojih donosi odluke o novim urbanističkim koncepcijama ovih mjesta. Krenuvši od zajedničkog i cjelovitog pristupa rješavanju dva Broda na dvije obale Save, kao jedne organske cjeline sa dva upravna područja, na osnovu njihove fizionomije ravničarskih gradova, kao ključ uvodi dijagonalnu uličnu mrežu radi smanjenja međusobne udaljenosti gradskih naselja, koju organizuje na principu vrtnog grada sa mikrojeonima, sastavljenim od urbanističkih jezgara – komšiluka ili susjedstva (grupacija stambenih zgrada), sa školama, igralištima i drugim pratećim sadržajima stanovanja. [18: 287]

Za gradove u dolini Bosne i Neretve, Zenicu i Mostar, prvo pronalazi zajedničko načelo iz tradicionalnog građenja naselja u dolini – *na padini, u mahali se stanuje, a u dolini, u čaršiji se posluje*, da bi ga zatim preveo u princip gradnje stambenih naselja na padinama i neplodnom terenu, čime ostavlja prostor za industriju ili poljoprivredu u ravnici. Razvijajući koncept za Zenicu, on nova stambena naselja uvlači u pobježje uz dolinu rijeke Bosne, na principima vrtnog grada, ali ne kao izolovana periferijska naselja 'spavaonice', već obogaćena kao organske cjeline ispunjene svim sadržajima potrebnim savremenom čovjeku. *Važno je bilo naći za svako mjesto one specifičnosti, ono mjerilo, onaj modul, onaj način života koji najbolje odgovara tom kraju, da bi se najkraćim putem došlo do onih faktora koji utiču na donošenje odluka o mjestu.* [17: 457]

Skrenuli bismo pažnju na specifične vrijednosti nasljeđa modernizma, koje su pohranjene u zapuštenim prostorima stambenih i turističkih naselja u BiH. Istakli bismo tipomorfološku

raznovrsnost objekata i cjelina, za koje su karakteristični zajednički (kolektivni) obrasci upotrebe prostora, proizašli iz težnje ka *pravednoj politici komunalnog života, koja je podrazumijevala ravnotežu opštih i posebnih interesa, javnog i privatnog posjeda, tj. sintezu individualiteta i zajednice*, zatim iz, danas osporenih, vrijednosti kolektivismu, ali i shvatanja arhitekture u širem okviru sociopolitičkih i ekonomskih uslova, kakvo je bilo Najdhartovo. [18: 227] Njegovi planovi i projekti regulacije radničkih i činovničkih naselja širom Bosne i Hercegovine (1939–1945), zasnivali su se na navedenim postavkama, ali se za svako naselje kreirao specifičan pristup, i ugrađujući u ta rješenja, za ono vrijeme vrlo moderne pretpostavke o kulturnim potrebama stanovnika: društvene domove, sakralne objekte, biblioteke, škole, zdravstvene objekte, rekreativne zone zelenila oko industrijskih kompleksa. Tipomorfološka raznovrsnost stambene arhitekture tih naselja kretala se od posebnih vidova kuća sa nekoliko tipova radničkih stanova, koje je nazivao prema broju stambenih jedinica: kuće sa dva stana – *blizanci*, majstorske kuće sa po četiri stana – *četvorci*, a kuće za jednu porodicu – *činovničke kuće*, zatim, *petorci* i *šestorci*. [19: 110]

Prethodni navodi univerzalnih principa graditeljske baštine i specifičnih vrijednosti nasljeđa moderne u BiH, mogu predstavljati značajnu osnovu za definisanje seta kriterijuma za identifikaciju vrijednosti industrijskog nasljeđa i za dalju nadgradnju informacione platforme braunfild-prostora Republike Srpske, i to nevalorizovanog industrijskog nasljeđa koje pripada periodu modernizma, obuhvatajući pri tome rani modernizam međuratnog perioda i njegovu poslijeratnu, socrealističku varijantu. Takođe, pomenute industrijske ose, koje su presijecale nekadašnju teritoriju SFRJ i predstavljale njene snažne osovine razvoja, mogu biti iskorišćene kao potencijalne kulturno-istorijske i turističke rute industrijskog nasljeđa, pogodne za uključivanje u razvijene evropske turističko-informacione mreže industrijskog i kulturnog nasljeđa.

5. ZAKLJUČAK

Industrijsko kulturno nasljeđe se u međunarodnim okvirima tretira kao neobnovljivi strateški resurs (kulturni, socijalni i ekonomski), tako što se definisanje strateških prioriteta oslanja na koncepte njegove valorizacije i reaktivacije, koji se zasnivaju na integrativnom pristupu i interdisciplinarnim pristupima. [15: 28] Tako se istovremeno uspješno koristi za podsticanje ekonomskog razvoja i jačanje i kreiranje regionalnih i lokalnih identiteta zajednica. Dakle, da bi kulturno i industrijsko nasljeđe Republike Srpske (posebno korpus nevalorizovanog i neregistrovanog nasljeđa iz druge polovine XX vijeka) dobilo priliku da kroz sopstvenu regeneraciju postane pokretač održive urbane obnove, ekonomskog i kulturnog oporavka, potreban je interdisciplinarni i integrativni pristup ovoj osjetljivoj oblasti (koja kombinuje zaštitu, vrednovanje i korišćenje kulturnog nasljeđa i kreiranje regionalnog identiteta). Konačno, zbog nesumnjivih vrijednosti i značaja koji je imalo industrijsko nasljeđe iz druge polovine XX vijeka, i kojim su značajno obilježeni industrijska prošlost i društveni razvoj područja, u prvi plan se ističe sprovođenje (re)valorizacije industrijske baštine i registrovanje kulturnih dobara iz ovog dijela kulturnog nasljeđa.

Time bi se zaustavilo dalje propadanje ovog vrijednog nasljeđa industrijske prošlosti i nestajanje autentičnih obrisa industrijskih pejzaža epohe modernizma, koji su decenijama predstavljali dominantna obilježja fizionomije gradova Republike Srpske, formirajući njihov esencijalni karakter; takođe bi se sačuvala kontinualna podloga *slike* životne sredine njenih stanovnika, u odnosu na koju su formirani odnosi pripadanja prostoru zajednice i važne odrednice regionalnog identiteta. Stoga, ove činjenice ne samo da potvrđuju polaznu tezu da je revalorizacija industrijske prošlosti Republike Srpske neminovna, već nas suočavaju sa

procesom preispitivanja i revalorizovanja cjelokupne materijalne zaostavštine koju nam je epoha moderne ostavila.

6. BIBLIOGRAFIJA

- [1] D. Simonović, „Hidden Values and Disputed Collectivism of Brownfields in the City of Banjaluka“, In Conference Proceedings of International Conference and Exhibition ON ARCHITECTURE, Strand, Belgrade: December 2013, pg. 171–182.
- [2] T. Vujičić, "Revitalizacija industrijske arhitektonske baštine Njemačke kao faktor jačanja regionalnog identiteta", u Zborniku radova [Elektronski izvor] / Međunarodni naučno stručni skup "Arhitektura i urbanizam, građevinarstvo, geodezija – juče, danas, sutra, Banja Luka: Faculty of Architecture and Civil Engineering, 2011, p.p. 395–402.
- [3] TICCIH XII International Congress, July 2003, The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage [Nizhny Tagil: 2003], 1, <http://www.mnactec.cat/ticcih/pdf/NTagilCharter.pdf> [12.02. 2014.]
- [4] Д. Симоновић, Д. Илић, „Изазови оспорених вриједности и значаја регенерације напуштених и недовољно искоришћених простора у Републици Српској“, АГГ+, 1, 2013, стр. 54–69.
- [5] Zaključci i preporuke Konferencije „Reke i industrijsko nasleđe – Mogućnosti (re)aktivacije napuštenih industrijskih objekata u Srbiji: izazovi i prakse“. Kulturklammer-centar za kulturne interakcije, www.kulturklammer.org [23.11.2008.]
- [6] K. Linč, *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga, 1974.
- [7] L. Hilberseimer, *The Nature of Cities*. Chicago: Paul Theobald & Co., 1955.
- [8] A. Đukić, T. Vujičić, „Urban regeneration of brownfield locations“, In A. Đukić, M. Surbock, V. Vuković, M. Stanković, C. Luchsinger, & P. Nigst (Ed.), *Reassembling the City. Urban Regeneration of the Brownfield Area Rudi Čajavec in Banja Luka*, Banja Luka: University of Banja Luka Faculty of Architecture and Civil Engineering, Vienna University of Technology Institute of Urban Design and Landscape Architecture, Carinthia University of Applied Sciences School of Civil Engineering & Architecture, 2014, pg. 25–57.
- [9] С. Вујовић, „Мултидисциплинарност – оквир за јачање свести о значају и вредности културног наслеђа“, у Зборнику Четврте конференције о интегративној заштити, Бањалука: 2010, стр. 16–26.
- [10] Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo. Faro konvencija, Savet Evrope, 2005. <http://www.kultura.gov.rs> [15.04.2014.]
- [11] Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes «The Dublin Principles». http://www.international.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf [10.01.2014.]
- [12] A. Đukić, T. Vujičić, D. Simonović i N. Novaković, „Proces regeneracije braunfilda u Republici Srpskoj: geneza, stanje i perspektive“, In *Planiranje prostora, urbanizam i izgradnja, komplementarni zakoni i reindustrijalizacija*. V. S. Trifunović, D. Minić and Z. Krejović, Eds. Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2014, p.p. 249–260.
- [13] ENNC – European Institute of Cultural Routes, Council of Europe, Cultural Routes, <http://www.culture.coe.fr/routes> [26.05.2014.]
- [14] Klaster puteva kulture, <http://www.cluster-culturalroutes.org> [30.05.2014.]
- [15] Н. К.-Фолић, Р. Ј.-Милић, „Културно наслеђе Србије – стратегија очувања, управљања и коришћења“, у Зборнику Четврте конференције о интегративној заштити, Бањалука: 2010, стр. 27–31.

- [16] А. Туфегџић, “Индустијско урбано наслеђе – спона конзерваторске и планерске праксе“, у Зборнику Четврте конференције о интегративној заштити, Бањалука: 2010, стр. 72–76.
- [17] D. Grabrijan, J. Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno/Architecture of Bosnia and the Way of Modernity*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 1957.
- [18] Д. Симоновић, *Истраживање могућности обнове и унапређења Бањалуке као пејзажног града путем урбанистичке регулације*. Докторска дисертација, Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска, 2014.
- [19] J. K.-Kapetanović, *Juraj Najdhart. Život i djelo*. Sarajevo: Veslin Masleša, 1990.